

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet, Zagreb

Neogotički tornjevi Zagrebačke katedrale – stil i kontekst

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 20. 6. 2005. – Prihvaćen 20. 9. 2005.

UDK: 726.6(497.5 Zagreb)“1850”

Sažetak

Članak govori o gradnji neogotičkih tornjeva Zagrebačke katedrale. Nakon postavljanja gradnje u kontekst zbivanja u srednjoeuropskoj arhitekturi druge polovine 19. stoljeća najveća se pozornost posvećuje glavnom oblikovnom uzoru za izgradnju tornjeva Zagrebačke kate-

drale – zvoniku crkve *St. Pierre u Caenu*, te razlikama između dvaju projekata – prvotnog *Friedricha von Schmidta* i realiziranog *Hermana Bolléa*.

Ključne riječi: *Zagreb, Katedrala, historicizam, neogotika, Friedrich von Schmidt, Herman Bollé, Caen, St. Pierre*

Uvod

»I tako dade Schmidt u svojoj fabrici planova u Beču izraditi osnove za restauraciju sasvim šablonski, po receptu Kölnskom.«¹

Neogotički tornjevi Zagrebačke katedrale nesumnjivo su rezultat najkontroverznije restauracije u povijesti hrvatske zaštite spomenika i hrvatske arhitekture 19. stoljeća uopće. Strossmayerovi i Kršnjavijevi panegirici ljepotama tornjeva utihnuli su već na samom početku 20. stoljeća,² a nakon kontroverzi izazvanih rušenjem Bakačeve kule i utemeljenjem Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika na čelu s Gjurom Szabom dolaze na izrazito loš glas. Počinje se žaliti za slikovitošću ranije građevine, naglašava se šablonski karakter Schmidt-Bolléove restauracije, a Katedrala postaje mjesto najvećeg zločina nad hrvatskom baštinom u 19. stoljeću.

Riječi Gjüre Szabe stoga se i donose na početku ovoga teksta, ne zbog slaganja s tvrdnjom, već stoga što se u članku želi pokazati kako su neogotički tornjevi Zagrebačke katedrale izuzetno kvalitetno rješenje unutar povijesti srednjoeuropske neogotičke arhitekture. U ranijoj literaturi već je provedena revalorizacija historicističke restauracije Katedrale,³ a sada je potrebno protumačiti, s usredotočenjem na novopodignute tornjeve, kako Schmidt u Zagrebu, nasuprot citiranim Szabovim tvrdnjama, ne projektira nekakav stereo-

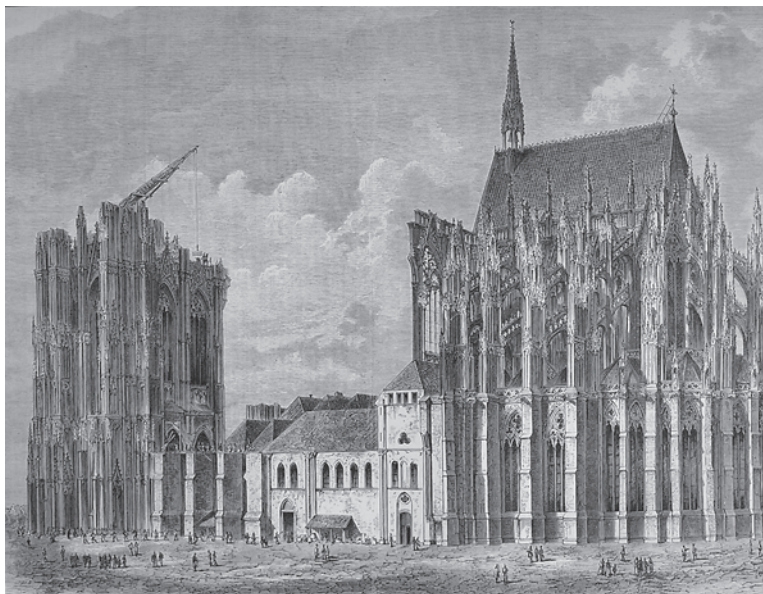
tipan objekt, već vlastito izuzetno originalno djelo. Cilj je ponajprije postaviti podizanje novih tornjeva u kontekst povijesti sakralne arhitekture na srednjoeuropskom prostoru u 19. stoljeću, dio kojega je bila i Hrvatska, te uputiti na korijene odakle Schmidt (i zbog čega) vuče svoju inspiraciju za njihovo oblikovno rješenje.

Nužno je odmah postaviti pitanje ima li smisla izdvojeno promatrati tornjeve u odnosu na cijelu strukturu Zagrebačke katedrale. Postupak opravdava činjenica kako su se upravo u rješenju tornjeva i cijele glavne fasade i Schmidt i Bollé najviše udaljili od postojeće strukture, kako je upravo taj dio crkve najvećim dijelom neogotički, mnogo više negoli ostali dijelovi građevine i izvana i iznutra.⁴ S druge strane, upravo se na rješenja glavne fasade pri izgradnji ili obnovi srednjovjekovnih katedrala u 19. stoljeću obraćala najveća pozornost, upravo se na njima najviše mogu uočiti tadašnji pristupi i gotici kao stilu i obnovi spomenika.

Dovršavanje gotičkih tornjeva na području srednje Europe u 19. stoljeću

»Haben nicht alle deutschen größeren Dome ein Recht auf ihre Vollendung?«⁵

Prije negoli prijeđemo na tornjeve Zagrebačke katedrale svakako je potrebno upoznati se s kontekstom iz kojega oni

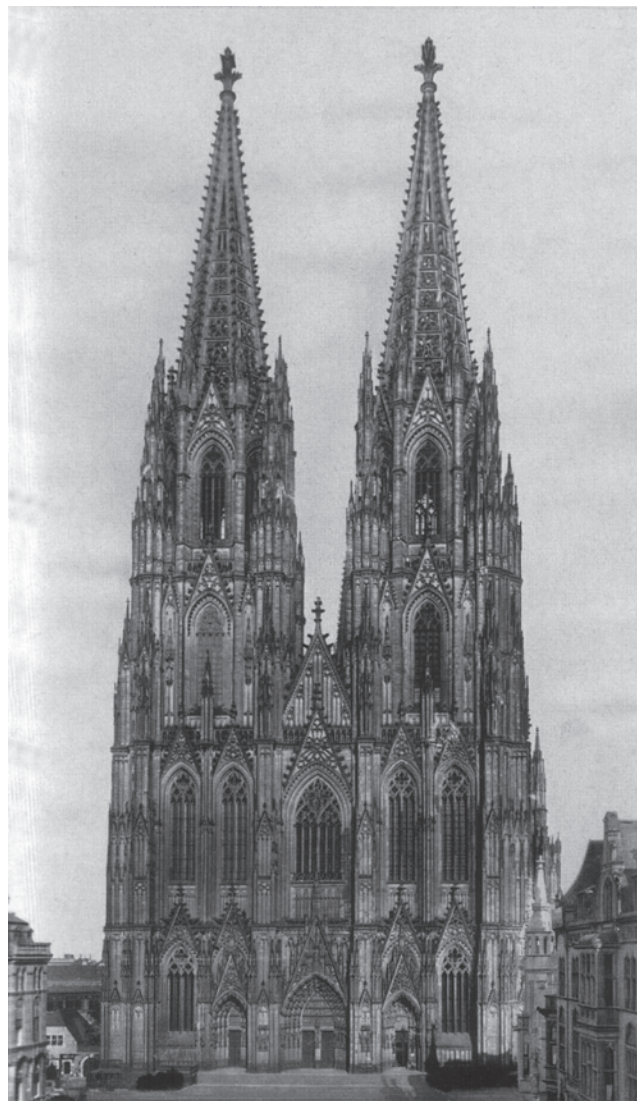

1. Köln, Katedrala, početkom 20-ih godina 19. st. Radovi na izgradnji broda tek su započeli
Cologne cathedral in the 1820s, the beginning of the construction works on the nave

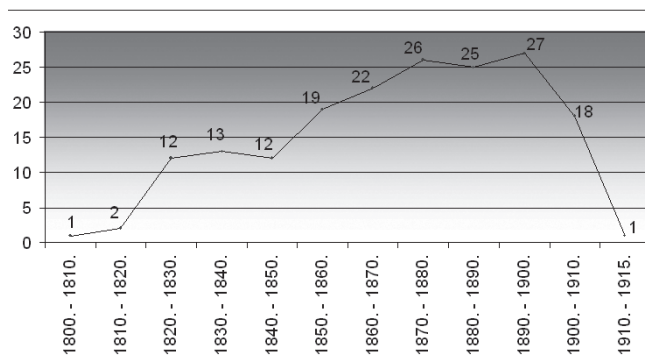
i fizički i ideološki izrastaju, s klimom koja je tada vladala na polju restauracije »nedovršenih« srednjovjekovnih crkvi na području srednje Europe, točnije rečeno na njemačkom kulturnom području. Zašto se ograničiti samo na te prostore? Ponajprije stoga što nadogradnja tornjeva Zagrebačke katedrale u cijelosti ideološki, a dijelom i oblikovnim jezikom, proizlazi iz toga konteksta. Francuski primjeri tek su dotaknuti budući da oni nastaju u prostoru s ponešto drukčijim nazorima i prema restauraciji i prema (neo)gotici.

Ambicije graditelja u srednjem vijeku redovito su nadmašivale njihove mogućnosti. Bogatstvo francuskih, belgijskih, engleskih i njemačkih gradića trajalo je obično kraće od vremena potrebnog da bi se završili projekti njihovih katedrala. Najambicioznije zamišljeni dijelovi katedrala nesumnjivo su bili tornjevi, tako da ih je rijetko koji srednjovjekovni grad uspio realizirati. Problemi njihove nedovršenosti, točnije rečeno nastojanja da se završe, nisu započeli u 19. stoljeću, niti su završili sa srednjim vijekom. Cijelo vrijeme, od 16. do početka 19. stoljeća završavaju se tornjevi srednjovjekovnih crkava, obično s renesansnim ili baroknim dodatcima, odnosno dodatcima u stilu vremena u kojem se završetak radi, no nerijetko se primjenjuje i »gotički« ili »romanički« (najčešće nedovoljno shvaćen) formalni repertoar, čime se htjelo postići logično i estetsko završavanje postojećih struktura. Katedrala u Orleansu, londonska Westminsterška opatija, katedrale u Mainzu i Bambergu, planovi za završavanje fasade Katedrale u Milanu, samo su neki, poznatiji primjeri primjene »izvornog« stila u 16. i 17. stoljeću pri dovršavanju srednjovjekovnih crkvi.⁶

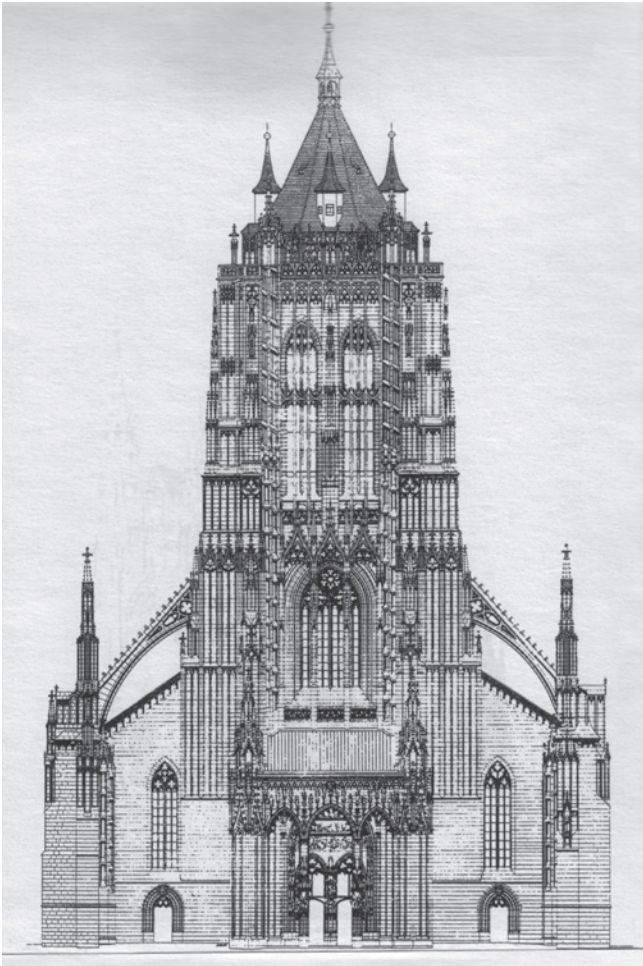
I buđenje interesa za srednjovjekovnu arhitekturu na njemačkom kulturnom području započelo je, uvjetno govoreći, upravo s jednim tornjem – Goetheovim zadivljenim opisom tornja Strasburške katedrale iz 1772., najviše realizirane

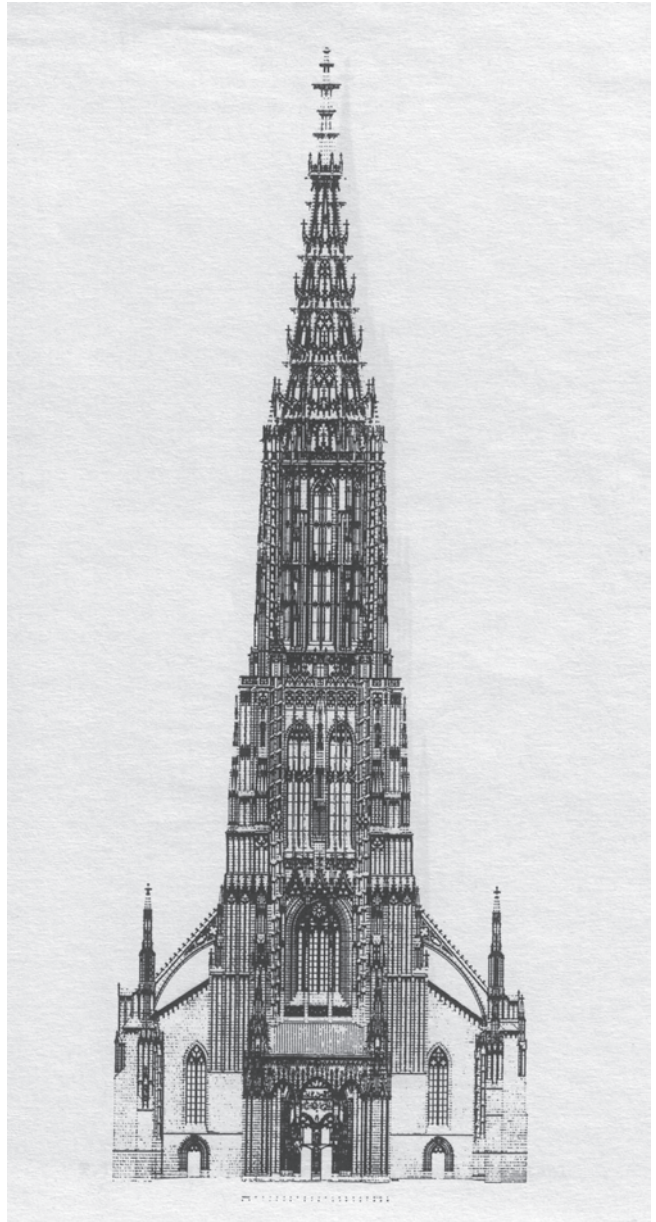
2. Köln, Katedrala nakon dovršenja tornjeva, početkom 80-ih godina 19. st.
Cologne cathedral in the early 1880s, after the completion of the towers

3. Dovršavanje srednjovjekovnih tornjeva katedrala u Njemačkoj, statistički pregled (među 180 završetaka tornjeva ubrojene su i manje intervencije)
Completion of the medieval towers in Germany, statistical survey (180 towers, including minor interventions)

4. Ulm, Münster, glavno pročelje prije početka restauracije
Ulm, Münster, main façade before the beginning of restoration works

5. Ulm, Münster, glavno pročelje nakon dovršenja izgradnje tornja (1883.–1890.). Ulmski toranj ujedno je i najviši realizirani neogotički toranj, visine 162 metra

Ulm, Münster, main façade after the completion of the tower (1883–1890). With its 162 meters, the tower of Ulm is the highest completed neo-gothic tower

vertikale gotike. Goetheov tekst stvara uvod u ulogu koju će odigrati gotika u povijesti njemačke arhitekture 19. stoljeća – ulogu nacionalnoga stila.⁷ Sljedeći i najvažniji korak u stjecanju te uloge i širenju neogotike bilo je, naravno, kao i uvijek kada se govori o srednjoeuropskoj sakralnoj arhitekturi historicizma, završavanje Katedrale u Kölnu. Torzo Kölnske katedrale postao je mjesto hodočašća za sve njemačke, pa i europske poklonike gotike, srednjega vijeka i njegove obnove u 19. stoljeću. Cijeli pothvat vezan je za buđenje jedinstvenog njemačkog nacionalnog identiteta tijekom Napoleonskih ratova,⁸ koji svoja uporišta počinje tražiti u spomenicima prošlih epoha, a osobito u nedovršenoj kölnskoj stolnoj crkvi. Nedovršenost te katedrale postaje simbolom tadašnje razjedinjenosti njemačke nacije, a njezino se dovršavanje pretvara u glavni nacionalni kulturni zadatak, kojim se hoće, makar simbolički, ponovno ujediniti Nijemce. Budući da porazom Francuske i Bečkim mirom 1815. godine Porajnje dolazi u pruske ruke, realizacija ovog nauma mogla je započeti.

Köln postaje ishodište s izuzetno mnogo aspekata. Vezano uz završavanje Katedrale stvara se, preko djela Boisseréea, Schinkela, Reichenspergera, te članka raznih autora u časopisu *Kölner Domblatt* (od 1842.),⁹ teorijska podloga na kojoj se zasniva neogotika srednje Europe u ostatku 19. stoljeća. Na njezinim skelama obrazuju se kasniji glavni predstavnici tog stila na golemom prostoru od Brüssela do Odese,¹⁰ poput Friedricha Schmidta, Vincenza Statza (projektanta Katedrale u Linzu, najveće neogotičke građevine u Monarhiji), kaselskog arhitekta Georga Gottloba Ungewittera, Juliusa Flüggea i Carla Nordmanna iz Essena,¹¹ Karla Arendta i Andreea

6. Prag, Katedrala, zapadno neogotičko pročelje, sagrađeno 1882.–1893. po projektu Josefa Hlavke, a pod nadzorom Friedricha Schmidta
Prague cathedral, west neogothic façade, built in 1882–1893 after the plan of Josef Hlavka and under the of Friedrich Schmidt

7. Beč, Votivna crkva, tornjevi (foto: D. Damjanović, 2004.)
Vienna, Votive Church, towers

Webera, koji su radili na trierskom području, Augusta Rinckla-kea u Braunschweigu, Johanna Müllera u Lilleu,¹² a ne zaboravimo ni našeg Hermana Bolléa. Istodobno se utemeljuju osnovni obrasci koji će se primjenjivati u budućim većim restauracijama i novogradnjama sakralnih objekata u Europi: modeli financiranja, društva za restauraciju, organizacija gradnje, vlastite majstorske radionice i časopisi. Najsnažniji je, međutim, utjecaj Katedrale u Kölnu kao oblikovnog predloška za buduće sakralne građevine.¹³ Ti su utjecaji najveći upravo u pogledu budućih rješenja glavnih pročelja reprezentativnijih crkvi. Ne smije se zaboraviti kako je glavna fasada Kölnske katedrale završena dobrim dijelom po srednjovjekovnim nacrtima, te je time znatno dobila na autentičnosti i legitimitetu. Stoga će se često buduće, kako novogradnje, tako i nadogradnje starijih gotičkih tornjeva, osobito u rješenjima zvonika, ugledati na Köln. Preuzima se ponajprije osnovno ustrojstvo zvonika, njegov »kristalinski« razvoj,¹⁴ odnosno piramidalno sužavanje s mnoštvom fijala koji ublažavaju razlike u širini pojedinih katova tornja, zatim motiv oktogonalnog kata u središnjem dijelu zvonika, između pravokutnoga donjeg dijela i kape, koji se otvara nizom velikih bifora, a završava visokim trokutastim, bogato ornamentiranim zabatima. I konačno, kapa tornja, kao najmoćniji motiv, u kojoj se, prema nazorima arhitektonske teorije 19. stoljeća, stječe sva raskoš i simbolična snaga jedne građevine.¹⁵ Činjenica da je srednjovjekovni nacrt Kölnske katedrale predviđao podizanje takve kape, te da je susrećemo u srednjovjekovnoj arhitekturi u najraskošnijoj formi u Straßburgu i Freiburgu, dala je povoda njemačkim teoretičarima arhitekture da je počnu smatrati produktom upravo njemač-

koga duha, elementom posebne domaće varijante gotike, tim prije što je taj motiv bio prilično rijedak u drugim zemljama.¹⁶

Na smije se ipak zaboraviti kako, kada govorimo o počecima završavanja katedrale u Kölnu u 40-im godinama, ponajprije mislimo na početak dovršavanja broda i transepta. Zapadna fasada s tornjevima počela se podizati tek 1864.¹⁷ Brojni ratovi koje će Pruska voditi u desetljeću koje slijedi, prvo s Austrijom 1866., potom s Francuskom 1870.–1871., znatno će usporiti radove na crkvi, tako da su tornjevi završeni tek 1880. godine.¹⁸ Do tada se gotika u sakralnoj arhitekturi već posve ukorijenila, a formalni se jezik Kölna počeo koristiti u bezbrojnim restauracijama i novogradnjama. Konkretna

8. Paris, Notre-Dame, današnje stanje
Paris, Notre-Dame, present state

9. Paris, Notre-Dame, projekt Viollet le-Duca za završavanje tornjeva, prikazuje francuski pristup nadogradnji tornjeva s bitno drukčijim oblikovnim jezikom u odnosu na situaciju u Njemačkoj

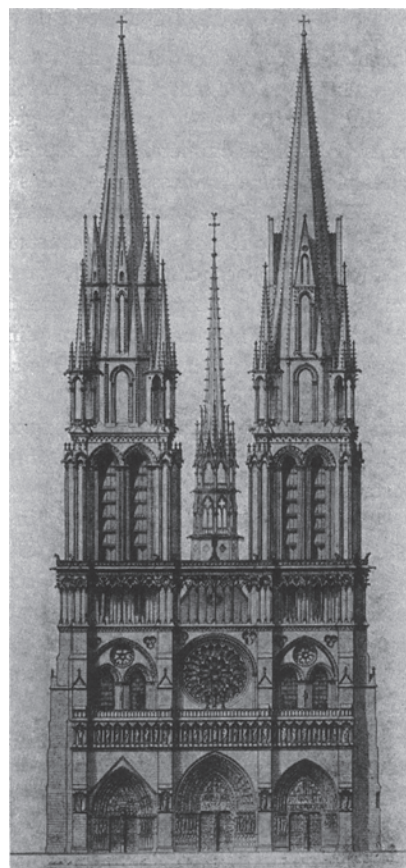
Paris, Notre-Dame, Viollet le-Duc's project for the completion of towers shows the French approach to the additions of essentially architectural language with respect to the German situation

10. Beč, Katedrala sv. Stjepana krajem 19. stoljeća. Na sjevernoj se strani crkve može uočiti nedovršeni srednjovjekovni toranj
Vienna, St Stephen's cathedral, late 19th century. On the northern side, the unfinished medieval tower is visible

11. Beč, Katedrala, projekt Friedricha von Schmidta za dovršavanje sjevernoga tornja
Vienna cathedral, project by Friedrich von Schmidt for the completion of the northern tower

8

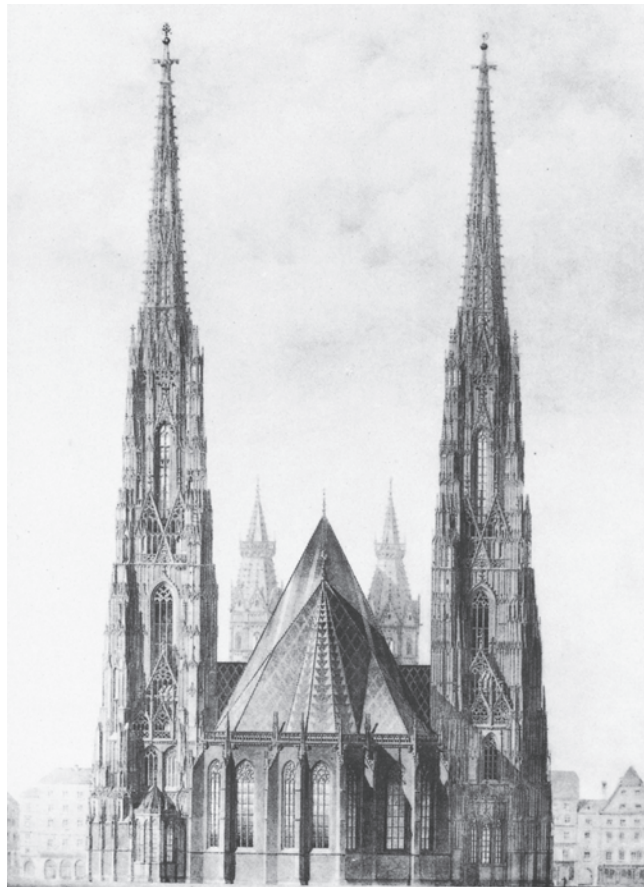

9

10

11

građevina, dakle, nije mogla biti neposredan uzor, već su to bili prvenstveno nacrti za njezino podizanje. Srednjovjekovni plan fasade pronašli su 1814. godine, raskinut na dvije polovine, Georg Moller u Darmstadtu i Sulpiz Boisserée u Parizu.¹⁹ Njihov je pronalazak izazvao opće oduševljenje, tako da je motiv masivne bogato raščlanjene kape tornja, koji će postati, kako je već rečeno, široko raširen i nevjerojatno karakterističan za njemačku arhitekturu 19. stoljeća, prvi put bio upotrijebljen već pri restauraciji crkve u Geisenheimu (1836.–1839.),²⁰ odnosno pri »završavanju« njezinih srednjovjekovnih zvonika, što je ujedno i kronološki prva takova intervencija u Njemačkoj. Slične su kape poput gljiva počele nicati po srednjovjekovnim, nedovršenim tornjevima Njemačke. U vremenu od 1800. do 1915. godine bit će naposljetku dovršeno ukupno 175 srednjovjekovnih tornjeva, s vrhuncem postignutim između 1870. i 1900. sa 78 realiziranih projekata. Nakon 1900. nastupa nagla promjena mode – nov pristup zaštiti spomenika, a vjerojatno i činjenica da nedovršenih tornjeva nije više bilo tako puno, doveo je do toga da je u idućih 15 godina izvršeno tek 18 zahvata, od toga samo jedan nakon 1910. godine.²¹ Navedimo one najvažnije. Samo dvije godine nakon završetka restauracije geisenheimske crkve počinje dovršavanje vrlo sličnog zvonika na frankfurtskoj Crkvi sv. Nikole (1841.–1847.),²² slijedi toranj Stolne crkve u Konstanzu (1851.–1853.),²³ Marijine kapele u Würzburgu (1854.–1857.),²⁴ Crkve svetog Petra u Heidelbergu (1862.–1867.),²⁵ Wiesenkirche u Soestu (obnova započela 1846., tornjevi podignuti 1872.–1875, građevina je posvećena 1882.),²⁶ Stolne crkve u Bernu (1889.–1893),²⁷ Katedrale u Regensburgu (1859.–1872.) i Ulmu (koja dobiva, po freiburškom modelu čak tri neogotička tornja, dva manja na stranama kora, podignuta 1872.–1880., i glavni, podignut 1883.–1890., visok 161 metar).²⁸

Slična je situacija bila i na prostorima Austro-Ugarske Monarhije. Prva intervencija nalik spomenutima njemačkima bila je dogradnja zvonika na Augustinskoj crkvi u Beču (1848.–1852.).²⁹ Nakon što se Friedrich Schmidt preselio u Beč, proces se intenzivirao. On će sa svojim učenicima s Akademije projektirati završetke cijelog niza tornjeva srednjovjekovnih katedrala u Monarhiji. Obnovljen je tako bečki Sv. Stjepan, zatim Katedrala u Pragu, kojoj su Schmidt i Josef Hlavka između 1892. i 1893. podigli monumentalnu dvotornjansku zapadnu fasadu,³⁰ a dovršen je i gotički toranj tzv. Matijine crkve u Budi (1874.–1896.), pod vodstvom Schmidtova učenika Frigyesa Schuleka.³¹

Ne samo u dovršavanju starih srednjovjekovnih tornjeva već i na novogradnjama crkvi primjenjuje se, pri izgradnji tornjeva, oblikovni jezik deriviran bilo s Katedrale u Kölnu, bilo sa srednjovjekovnih katedrala u Straßburgu ili Freiburgu, i na jednotornjanskim i na dvotornjanskim crkvama. Već se s prvom neogotičkom sakralnom gradnjom katoličke njemačke Crkve Marije Pomoćnice u minhenskom predgrađu Au (1831.–1839.), zadužbinom bavarskoga kralja Ludviga I., sagrađenom po projektu arhitekata Josepha Daniela Ohlmüllera i Georga Friedricha Zieblanda,³² javlja, u gornjem dijelu zvonika, većina elemenata koji će se pojavljivati u kasnijoj neogotičkoj arhitekturi – zvonik doduše u ovom slučaju još nije samostojeći, no već sadržava oktogonalni kat s visokim prozorima, biforama i bogato profiliranom kapom. Značajniji

će uzor za buduće jednotornjanske crkve ipak biti Sveti Nikola u Hamburgu, sa sličnim rješenjima katova.³³ Uz dvotornjanski model, glavno ishodište kojega je Köln, a koji će doživjeti svoju najmonumentalniju derivaciju na primjeru Votivne crkve u Beču, utemeljuje se time paralelno i tip jednotornjanske trobrodne neogotičke bazilike, koji će postati najčešći i najuobičajeniji u sakralnoj arhitekturi Njemačke u drugoj polovini 19. stoljeća. Primjeri su bezbrojni, te ih nema smisla navoditi, može se tek napomenuti kako iz toga konteksta proistječe i osječka Župna crkva svetih Petra i Pavla.

Oblikovno rješenje neogotičkih tornjeva Zagrebačke katedrale arhitekta Friedricha Schmidta

»Zanimivo je, kako se sve to razvija logično iz ono malo ostanaka na podnožju sadanjega tornja, pa baš ta logičnost jamči, da je nekoć naša stolna crkva sbilja tako izgledala, jer se je u staroj gotici strogo dosljedno razvijao oblik iz oblika ...«³⁴

Tornjevi koji su se podizali na crkvama u 19. stoljeću, i na sakralnim (reprezentativnijim) novogradnjama i pri nadograđivanju srednjovjekovnih katedrala, izrazito su manifestni u karakteru. Svojim izgledom nastoje na što je moguće veličanstveniji način reprezentirati kršćanstvo, njegovu moć, ulogu, ali i ljepotu, u svijetu koji ga ugrožava revolucijom i sekularizacijom. Pod svaku je cijenu, njihovom visinom i raskoši, trebalo natkriliti nove dominante profanih građevina – vijećnice, burze, kolodvore i građanske palače.³⁵ Istodobno, crkva (kao građevina), s razvojem kulta spomenika, više ne služi isključivo kao simbol vjere, nego, u sve većoj mjeri, i kao simbol nacije. Što je veća i raskošnija, tim bolje svjedoči o veličini duha naroda koji je gradi. Primjer Kölna to najjasnije pokazuje. Srednjovjekovna katedrala završena je ne kao religiozni, već kao nacionalni spomenik.³⁶ Njezina veličina trebala je svjedočiti o veličini i snazi nove ujedinjene Njemačke. Iz iste perspektive treba gledati i obnovu Zagrebačke katedrale. Najznačajnijem spomeniku srednjega vijeka na tlu sjeverne Hrvatske trebalo je dati dostojno lice. Naravno da je stara zapadna fasada s jednostavnim zvonikom iz 17. stoljeća bila od tadašnje kritike najžešće napadana, pa se već pri prvim idejama o obnovi Katedrale najviše pažnje usmjerava na njezinu restauraciju.³⁷ Povijesnoumjetnička kritika 19. stoljeća u cijeloj srednjoj Europi najviše se obrušavala upravo na završetke srednjovjekovnih tornjeva iz 16., 17. i 18. stoljeća, kakav je imala i naša katedrala. Stilska mješavina sjevernjačke renesanse, romanike i gotike koja ih je najčešće karakterizirala izgledala je, po mišljenjima tadašnje struke, »Wie ein Modehut mit Federn auf dem Haupte eines altdeutsch geharnischten Ritters«. ³⁸ Njihovo uklanjanje bilo je samo pitanje vremena.

Kao i u većini drugih velikih građevinskih pothvata u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća ključnu je ulogu poticatelja restauracije Zagrebačke katedrale odigrao biskup Strossmayer. Uz unutrašnjost koju je htio temeljito iščistiti od baroknih dodataka, u svojem poznatom proglašenju o potrebi njezine restauracije, u *Katoličkom listu* iz 1874. godine, Strossmayer dosta pažnje obraća upravo zvoncima. Stari mu je zvonik trn u oku koji sakriva pravo lice srednjovjekovne

građevine. »Kad se tko u Zagreb vozi, već mu od daleka neurednosti crkve stolne zagrebačke neugodno u oči padaju. Zvonik je najuzvišeniji diel crkve. On je prva rieč u sgradi crkvenoj i bitni znak njezine ljepote ili grdobe. On je prvi, da tako reknemo, prijatelj, koj ima posjetnika zagrebačkoga liepom dobrodošlicom pozdraviti. Zvonici i Markov u gornjem i Stjepanov u donjem gradu proizvodi su barokni 17. vieka, koji ni iz daleka ne slute na sgradu sredovječnu gotičkoga stroja. To je velika šteta za grad Zagreb, koj je prekrasnim svojim položajem kano stvoren, da ga liepi zvonici rese. Svakomu, koj iole estetičke čuti ima, srdce bi zaigralo od veselja, kad bi, vozeći se u Zagreb, već iz daleka opaziti mogao zvonike, koji bi sa divnim zagrebačkim položajem u suglasju stajali. Ti bi zvonici imali putnike k Zagrebu privlačiti, a oni jih u sadašnjem svom oštećenom kipu od Zagreba odbijaju.«³⁹

Kada je konačno – Kršnjavijevim posredovanjem kod hrvatske Vlade i zagrebačkoga nadbiskupa – Friedrich von Schmidt sredinom sedamdesetih angažiran na projektu restauracije, on očito ne dolazi na prazno tlo.⁴⁰ Osnovna je koncepcija glavne fasade crkve s dva monumentalna zvonika već stvorena.⁴¹ Naravno, Schmidtova je uloga razraditi detaljno restauraciju i provesti je na »znanstveni« način.

Realizacijom Schmidt-Bolléova projekta obnove Zagrebačke katedrale, osobito njezinih zvonika, radikalno je izmijenjena slika grada. Bio je to dugo vremena, iz perspektive hrvatskog izdanka Dvořakove škole na čelu s Gjurom Szabom, najveći grijeh tih arhitekata. Nijemci Schmidt i Bollé svojim arhitekturnim djelom, kad već ne mogu inače, prenose strani, njemački duh na hrvatsko tlo, ne mareći za prošlost jednoga grada i njegove stolne crkve.⁴² Szabine je riječi danas, a iz vizure vremena koje je već u cijelosti reafirmiralo i ove arhitekta i historicizam kao stil u svim njegovim aspektima, uključujući tu i restauracije, lako sa smiješkom gledati. On je, međutim, tipičan predstavnik konzervatorstva svoga vremena, te ga treba i promatrati iz te perspektive. Nesumnjivo, Schmidtovom je intervencijom zagrebački *skyline* dobio potpuno nove konture, uklonjen je dio njegove povijesne slojevitosti, no jednako je tako nesumnjivo da je time grad dobio svoje nove veličajne simbole. Szabo ponajprije nije mogao oprostiti Schmidtu što je imao drukčije kriterije pri obnovi zagrebačke i bečke prvostolnice. Drži da u Beču nije htio podići drugi toranj ne želeći mijenjati povijesnu vizuru grada, za koju pak u Zagrebu ne mari. Danas je, međutim, sasvim jasno kako Schmidt nije drukčije postupio u Zagrebu u odnosu na Beč zbog neobzirnosti prema hrvatskoj baštini ili hrvatskoj prijestolnici, već zbog nemogućnosti da isto provede i u tom gradu. On isključivo provodi ideale restauratorskih zahvata u 19. stoljeću – crkvi, odnosno građevini nastoji dati izgled kakvom ju je njezin ambiciozni srednjovjekovni graditelj mogao zamišljati. Njegova su stajališta pritom vrlo radikalna,⁴³ no jedan dio svojih restauracijskih projekata ne uspijeva realizirati, često ne toliko zbog nedostatka sredstava (kao glavnog problema svih ambicioznijih restauratorskih zahvata, kako u 19. stoljeću, tako i danas), koliko zbog javnog mnijenja, koje se katkad oštro suprotstavlja njegovim planovima. Tako je i obnavljajući bečkog Svetog Stjepana projektirao nadogradnju sjevernoga tornja, ali je protivljenje Gradskog vijeća,⁴⁴ a ne veća Schmidtova

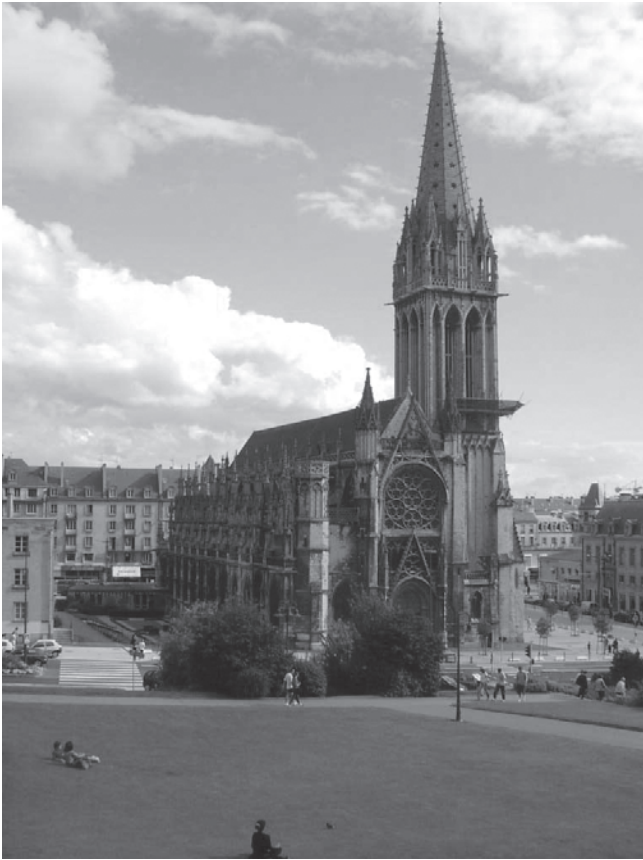
obazrivost prema povijesnoj gradskoj vizuri, spriječilo ostvarenje toga projekta. Čak su i ograničene intervencije koje je na kraju proveo na toj građevini – promjena dijela staroga kamena na vanjštini crkve i neke preinake u unutrašnjosti – naišle na oštru javnu kritiku.⁴⁵ Tako je Moritz Thausing, Dürerov biograf, nazvao Schmidta, referirajući se na njegove zahvate na Svetom Stjepanu, u *Neue freie Presse*, tada najutjecajnijem bečkom listu (a možda i najutjecajnijim i najčitanijim novinama u cijeloj Austro-Ugarskoj Monarhiji), filokserom restauracije (*Phylloxera renovatrix*),⁴⁶ stranom gamadi koja se ugniježdila u korijenu dostojanstvenog starog austrijskog trsa Svetog Stjepana.⁴⁷ Beč je u tom trenutku raspolagao s brojnom i jakom arhitekturnom i intelektualnom kritičkom masom, koja je spriječila realizaciju kontroverznog postupka izgradnje drugoga tornja tamošnje katedralne crkve. Zagreb je pak, u vremenu kada Schmidt zgotovljuje nacрте, dakle oko 1880. godine, mali grad s oko 50.000 stanovnika, koji nije mogao, čistim zakonom brojeva, pružiti suvislu kritiku tom postupku. I u drugim manjim mjestima, gdje je imao slobodn(ij)e ruke, svoje je restauratorske zahvate provodio jednako nesmiljeno, kako nam pokazuje primjer radikalne regotizacije poznate samostanske crkve u Klosterneuburgu.⁴⁸

Samo značenje pojma restauracija u 19. stoljeću bitno se razlikuje od njegova današnjeg značenja. Kako doslovno ističu onodobni pisci, njome se hoće postići »pomlađivanje«⁴⁹ građevine. Bili su to doista estetski kirurški zahvati, za koje se vjerovalo da uklanjaju brojne ožiljke vremena što su se nataložili na građevinama s ciljem njihova vraćanja bilo u prvobitno stanje, bilo na prvobitnu ideju graditelja koji je započeo gradnju.⁵⁰ Kada su postojali srednjovjekovni planovi za dovršavanje (kao u slučaju katedrala u Kölnu ili Ulmu), građevine se nastojalo završiti što je moguće njima vjernije. Naravno, nepostojanje izvornih nacрта redovito restauratore nije zaustavljalo. Gdje se nije znalo kako je srednjovjekovni majstor namjeravao završiti crkvu, pretpostavljalo se na temelju analogija s postojećim strukturama.⁵¹ Većina je primjera već spomenuta – Soest, Regensburg, Prag i bezbrojna druga mjesta dobivaju monumentale zvonike,⁵² koji se podižu u stilu nacionalne »njemačke« gotike, a na osnovi analogije sa zvoncima kölnske, strasburške ili freiburške katedrale. Slično se dogodilo i u Zagrebu, samo je ishodišna točka unekoliko drukčija.

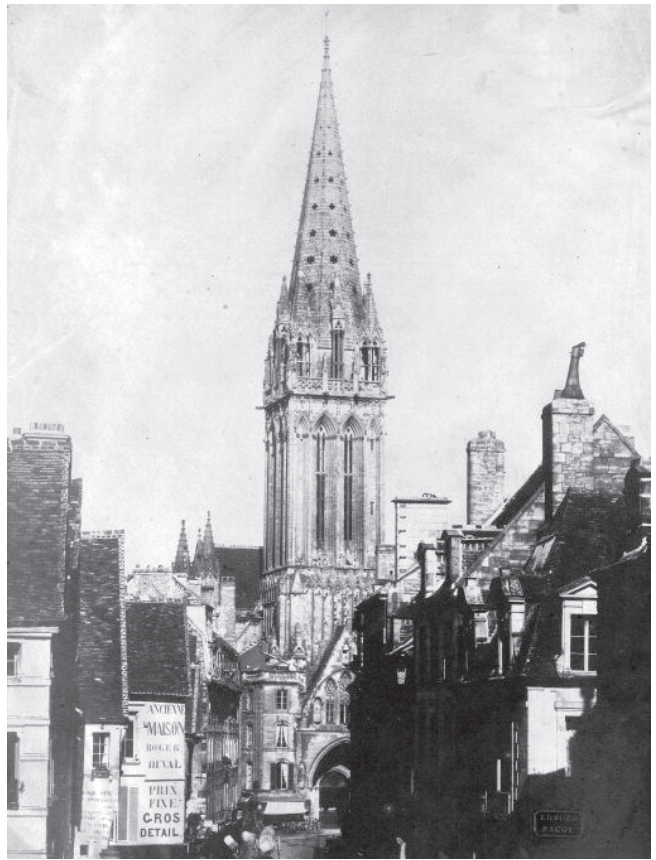
Iako je nesumnjivo da je osnovna koncepcija dvoranjskog pročelja Zagrebačke katedrale preuzeta iz Kölna (Katedrala) i Beča (Votivna crkva),⁵³ oblikovno rješenje zvonika bitno odstupa od prethodnih primjera. U povijesti srednjoeuropske monumentalne neogotike uopće zvonici Zagrebačke katedrale izdvajaju se posebnosću svojega rješenja. Već je rečeno kako većina i neogotičkih crkava i neogotičkih zvonika na srednjovjekovnim katedralama na srednjoeuropskom području ima vrlo slično rješenje – u razini visine krova crkve počinje otvaranje zvonika oktogonalmim katom, koji počiva na kvadratnom donjem dijelu.⁵⁴ Oktogonalni dio zvonika završen nizom bogato profiliranih fijala i zabata, nastavlja se tzv. *Maßwerkhelmom*, odnosno monumentalnom kapom, najčešće kružnog ili poligonalnog tlocrta, otvorenom trolistima, četverolistima ili gotičkim prozorima.⁵⁵ Na Schmidtovu projektu restauracije zvonici Zagrebačke katedrale riješeni

12. Zagreb, Katedrala, projekt Friedricha von Schmidta, perspektivni pogled
Zagreb cathedral, project by Friedrich von Schmidt in perspective view

13. Caen, St. Pierre, glavno pročelje crkve danas
Caen, St Pierre, main façade today

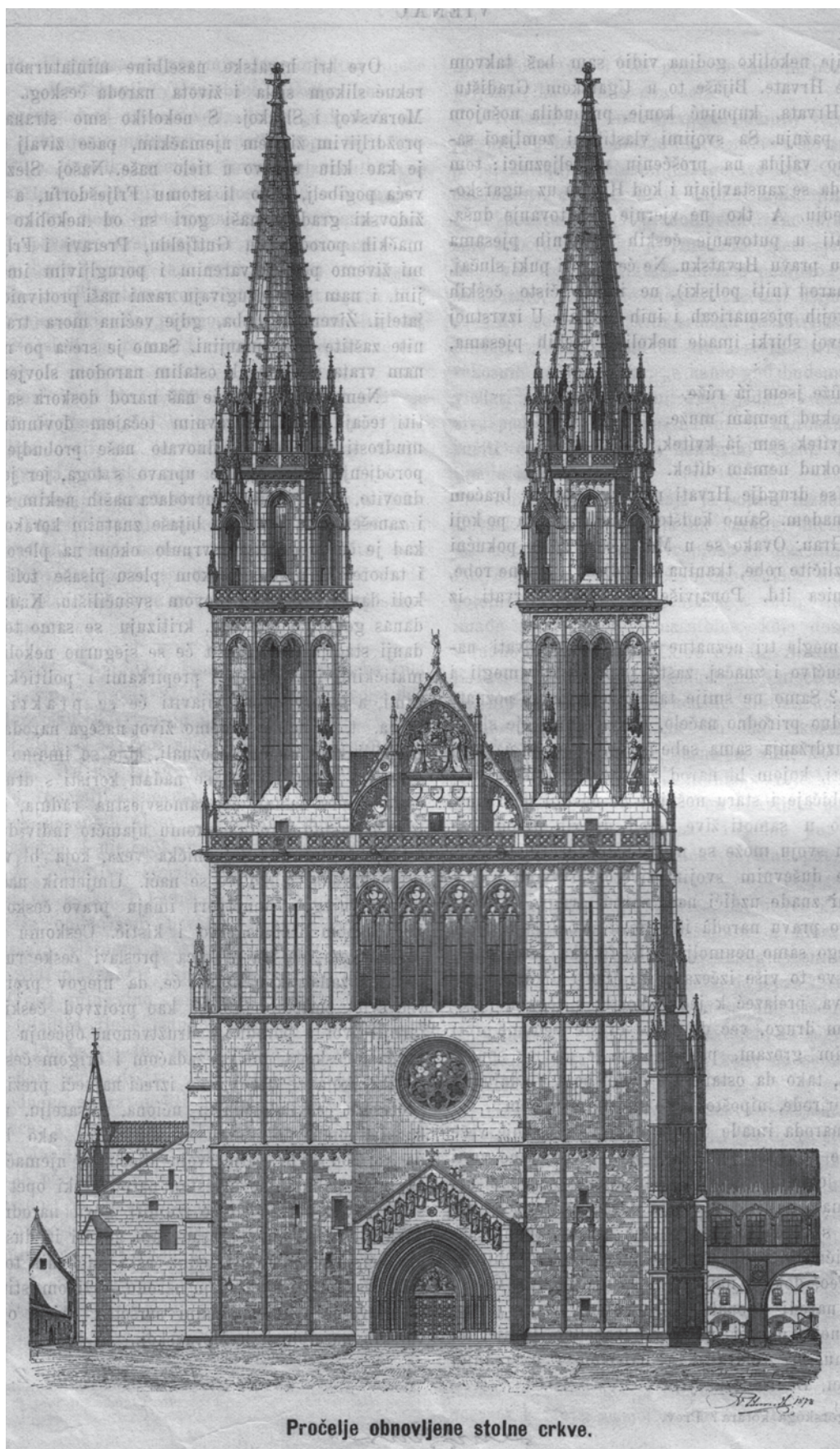
14. Caen, St. Pierre, pogled na toranj s bočne strane prije Drugoga svjetskog rata
Caen, St Pierre, view on the tower from the side before World War II

su bitno drukčije, zatvoreniji su, oktogonali im je kat jedva uočljiv, a kapa na vrhu neperforirana.⁵⁶

Dok su restauratori u Kölnu ili Ulmu imali stare gotičke nacрте, pa su doista mogli reći da »dovršavaju« staru strukturu, te dok su restauratori katedrala u Regensburgu i Konstanzu imali dobar dio objekta već dovršenog u srednjem vijeku, Schmidt je od stare gotičke strukture u Zagrebu imao završen samo donji dio južnog zvonika s raščlambom u obliku uskih plitkih lezena sa slijepim gotičkim arkadicama na vijencu koji odvaja prizemlje od prvoga kata zvonika, što ga je pridržavao snažno istaknut potporanj L-tlocrta. Polazna osnova bila je, dakle, više nego skromna i svojom zatvorenošću specifična unutar povijesti srednjoeuropske arhitekture. Ne smije se zaboraviti da je, iako često ismijavano, načelo istinitosti bilo duboko ukorijenjeno u restauracijama visokoga historizma. Rad na izradi projekata za zvonike Katedrale izvršen je s velikom pomnjom te pažljivim proučavanjem u potrazi za analogijama gotičke arhitekture 13. i 14. stoljeća.⁵⁷ Važno je istaknuti da iako je Friedrich von Schmidt, tijekom svoje duge karijere, projektirao bezbrojne restauracije i novogradnje sakralnih objekata po Europi, ali i izvan nje, Zagrebačka katedrala nije među marginalnim, manje značajnim djelima njegova opusa. Dobar dio svojih radova, zbog prevelikog broja narudžbi, prepuštao je učenicima koji su

radili u njegovu ateljeu,⁵⁸ no, među rijetkim restauracijama koje se mogu pripisati isključivo Schmidtu, bar prema tvrdnjama ondašnjega tiska, uz restauraciju katedrala u Beču, Seckau (Štajerska), Pečuhu i Brnu, te burgova Karlstein, Vajdah Hunyad i Runkelstein, stoji i Zagrebačka katedrala.⁵⁹

Nakon pažljivog proučavanja srednjovjekovne arhitekture Schmidt dolazi po svoj prilici do crkve St. Pierre u Caenu. St. Pierre jedna je od najznačajnijih crkvi toga normandijskog gradića, poznatoga po srednjovjekovnim spomenicima.⁶⁰ Kao takva bila je reproducirana tijekom 19. stoljeća u brojnim publikacijama,⁶¹ te nas geografska udaljenost toga mjesta i od Hrvatske i od Beča ne smije zavarati. Zašto se okreće St. Pierru? Pa upravo zbog sličnosti srednjovjekovnih ostataka južnoga zvonika Zagrebačke katedrale s južnim zvonikom caenske crkve – sa sličnom raščlambom u obliku plitkih lezena, slijepim arkadama na vijencu između katova i masivnim podupiračem L-tlocrta na uglu zvonika.⁶² Zanimljivo je, kako nam svjedoči Kršnjavi, da u prvim razmatranjima o obnovi Katedrale Schmidt nije predviđao podizanje sjevernoga tornja jer nije bio fundiran kao južni, pa je smatrao kako ga ni stari nisu namjeravali završiti,⁶³ što nas ponovno približava caenskoj crkvi s jednotoranjskim rješenjem. Izgradnja drugoga zvonika na kraju je prevagnula, očito pod utjecajem biskupa Strossmayera.

Pročelje obnovljene stolne crkve.

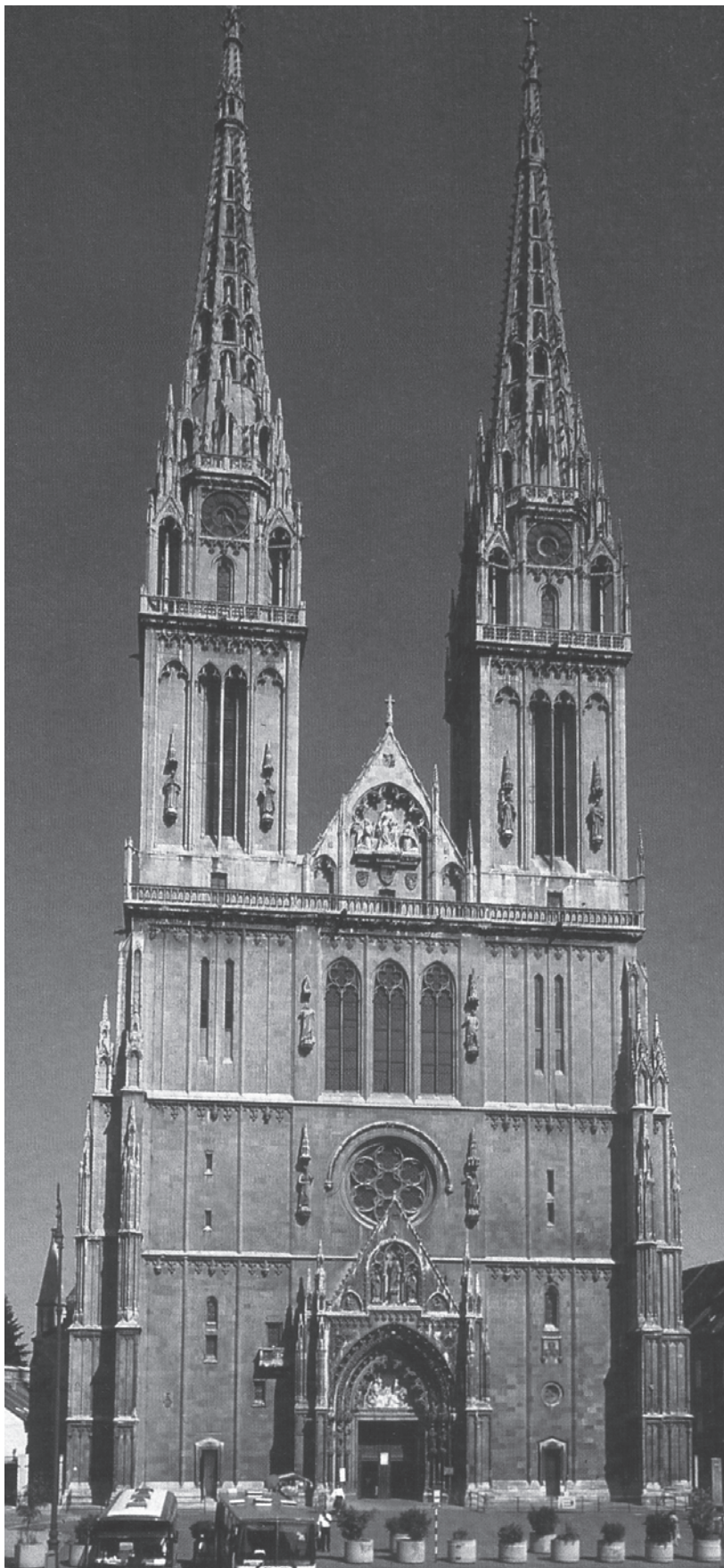
15. Zagreb, Katedrala, projekt Friedricha von Schmidta za preoblikovanje glavnoga pročelja
Zagreb cathedral, project by Friedrich von Schmidt for reshaping the main façade

16. Regensburg, Katedrala nakon podizanja neogotičkih tornjeva

Regensburg cathedral after the construction of neogothic towers

Naravno, sličnosti dviju građevina ne završavaju na prizemnom dijelu. Schmidt dalje razvija zvonik Zagrebačke katedrale po caenskom predlošku ne prateći ga pritom slijepo, već ga reinterpreterira i prilagođuje zatečenom stanju, mijenjajući mu proporcije i dodavajući neke elemente karakteristične za njemačku neogotičku arhitekturu 19. stoljeća. Po uzoru na St. Pierre, donji, zatvoreniji dio zvonika završava gustim rasterom lezena, između kojih postavlja uski pravokutni prozor, a središnji dio zvonika raščlanjuje s četiri luka, od kojih su dva bočna slijepa, dok dva središnja otvaraju pogled prema unutrašnjosti zvonika. Schmidt se poigrava s tim motivom; dok su na crkvi St. Pierre središnja dva luka šira, a bočni uži, u Zagrebu je obratno. Proporcije se također razlikuju: središnji dio zvonika u Caenu znatno je viši. Vrh zvonika Zagrebačke katedrale Schmidt rješava također uvelike prema caenskom modelu. Iznad bogato profilirane ograde uzdiže se zatvorena kapa tornja okružena trima baldahinima i tankim fjalama na uglovima osmerokuta. U samo jednom elementu arhitekt odstupa od caenskog predloška. Između kape zvonika i donjega pravokutnog dijela umeće oktogonalni kat otvoren nizom monofora, koji obrubljuju četiri baldahina, na svakom uglu tornja po jedan.

17. Zagreb, Katedrala, realizirano pročelje s Bolléovim izmjenama zvonika
Zagreb cathedral, façade realized after Bollés modifications of the belfry

Motiv je to, kako smo vidjeli iz prethodnog dijela teksta, preuzet iz standardnog oblikovnog repertoara ondašnjih neogotičkih tornjeva njemačke arhitekture. U Zagrebu ga Schmidt izvodi u skromnijem obliku, manjih dimenzija i suzdržanije raščlambe, nastojeći ga tako prilagoditi glavnom uzoru – caenskom St. Pierreu.

Treba li nas čuditi što se Schmidt okreće francuskim uzorima restaurirajući tornjeve Zagrebačke katedrale? Iako je on prvenstveno »Ein deutscher Steinmetz«,⁶⁴ koji se oslanja u svojim djelima uglavnom na njemačku nacionalnu baštinu, korištenje elemenata karakterističnih za francusku srednjovjekovnu arhitekturu nije izbjegavao, a osobito je dobro poznao i cijenio upravo normandijsku gotiku.⁶⁵ Glavnoga teoretičara europske neogotike Viollet-le-Duca, bolje rečeno, njegova djela, Schmidt je cijenio i koristio se njima.⁶⁶ S druge strane, umjetnost Francuske, u tumačenjima 19. stoljeća, nije nužno i umjetnost Francuza. Već je spomenuto kako je u prvoj polovini 19. stoljeća neogotika u njemačkim zemljama stekla status nacionalnoga stila. Kada je otkriveno kako je izvoriste toga stila ipak u Francuskoj, najznačajniji njemački teoretičar neogotike August Reichensperger našao je formulu i za novu situaciju: »Die Gotik sei eine germanische Kunst, weil Nordfrankreich um 1200 unter der Botmäßigkeit der germanischen Rasse stand.«⁶⁷ Dakle, ako su djela i nastala na tlu Francuske, ona su ipak produkt njemačkoga duha budući da je ona tada pod dominacijom germanskih plemena. Tornjevi Zagrebačke katedrale nisu jedini primjer Schmidtova okretanja francuskoj gotici, kako jasno pokazuje njegovo najznačajnije djelo na polju profane arhitekture, Bečka gradska vijećnica, koju gradi pod snažnim utjecajem francuske visoke gotike.⁶⁸ Francuski je utjecaj bio snažan i u većini planova koji su poslani za izgradnju Votivne crkve u Beču, uključujući tu i realizirani Ferstelov,⁶⁹ a i Schmidtovi će učenici posezati za francuskim uzorima, kako pokazuje rješenje Crkve svete Ludmile u Pragu Josefa Mockera (1883.–1893.), najznačajnijega neogotičara Češke.⁷⁰ Orijentacija na francusku gotiku bila je nesumnjivo dio potrage za što većom autentičnošću pri restauraciji Zagrebačke katedrale. Schmidtu je, naime, bilo poznato kako je francuski utjecaj na graditeljstvo srednjega vijeka na tlu Ugarske bio vrlo velik. Preko Viollet-le-Ducovih djela doznao je o boravku Villarda de Honnecourta, autora slavne zbirke arhitektonskih crteža, u Ugarskoj, a smatrao je i kako je burg Vayda Hunyad u Erdelju sagrađen po izravnim uzorima iz Francuske,⁷¹ te da je praški Sveti Vid podignut po modelu sjevernofrancuskih katedrala.⁷² Zagreb se držao, bez ikakve sumnje, dijelom istoga toga kruga utjecaja, te je okretanje jednom normandijskom uzoru i iz te perspektive više nego razumljivo.

Zanimljivo je da se već pri prvim izlaganjima planova za restauraciju Zagrebačke katedrale javljaju tekstovi u novinama u kojima se optužuje Schmidta da je na njima previše kopirao Regensburšku katedralu,⁷³ koji su se onda dugo protezali kroz literaturu. Naravno da te tvrdnje nisu utemeljene. Stanovite sličnosti sigurno postoje, ističe ih i sam Schmidt,⁷⁴ ali one se više odnose na unutrašnjost dviju građevina, a ne toliko na vanjštinu. Sedamdesetih godina 19. stoljeća Katedrala u Regensburgu u arhitektonskim je krugovima dobro poznata budući da je tada bila jedina njemačka katedrala sa završenim tornjevima. Njezina obnova započela je 1859.

18. Zagreb, Katedrala, sjeverni toranj (foto: D. Damjanović, 2005.)
Zagreb cathedral, northern tower

godine pod patronatstvom Bavarskoga dvora, odnosno Ludviga I., po projektu Gärtnerova učenika Franza Josepha Denzigers i dovršena je do 1872.⁷⁵ Schmidt je zasigurno poznao to djelo, a pojedine elemente s pročelja Katedrale u Regensburgu doista je i preuzeo: ponajprije skulpture iznad kojih su baldahini, koje postavlja na središnji kat tornja Zagrebačke katedrale, a koje stoje na sličnome mjestu i u Regensburgu. Dvije građevine povezuje i motiv tankih lezena na tornjevima.⁷⁶ Regensburški je toranj, međutim, umnogome standardniji unutar opusa neogotičkih tornjeva 19. stoljeća, s visokim i otvorenim oktogonlnim katom završenim brojnim zabatima te otvorenom i bogato ornamentiranom kapom.

Bolléove promjene Schmidtova projekta za tornjeve Zagrebačke katedrale

»Wert und Bedeutung erhielt der Turm in 19. Jahrhundert erst mit der Form seines Abschlusses.«⁷⁷

Schmidtov plan za nadogradnju zvonika Zagrebačke katedrale realiziran je samo djelomično. Nakon preseljenja u Zagreb Herman Bollé ga, tijekom rada na restauraciji, djelomično

19. Kapa južnog tornja Zagrebačke katedrale nakon posljednje obnove (foto: D. Damjanović, 2005.)

Zagreb cathedral, cone of the southern tower after the last renovation works

mijenja. U vremenu kada je započeo radove na obnovi Katedrale taj se arhitekt u cijelosti držao prvotnog projekta, te se na kraju provedene izmjene ni iz rada na samoj građevini, niti iz Bolléovih tekstova nisu mogle naslutiti.⁷⁸ Veće promjene nastat će tek u kasnijoj fazi obnove, vjerojatno iz Bolléove težnje da i sam kreativno doprinese procesu restauracije građevine. U donjim dijelovima zvonika stoga su učinjene samo manje promjene. Najveća od njih svakako je dodavanje potpornja (što ga Schmidt nije htio realizirati) uz sjeverni zvonik crkve, vjerojatno pod pritiskom javnosti,⁷⁹ te iz težnje za dobivanjem simetrične fasade,⁸⁰ karakteristične za sakralnu arhitekturu visokoga historicizma. Dograđujući ga, Bollé u cijelosti ponavlja oblikovni jezik njegova sjevernog para. Ostale manje izmjene – dodavanje vrata u podnožju obaju zvonika, otvaranje gornjih dijelova prizemlja gotičkom monoforumom i prvoga kata s dva uska pravokutna prozora – nisu bitno promijenila Schmidtovu prvotnu koncepciju. U središnji dio pročelja Bollé intervenira u mnogo većoj mjeri: ruši stari i dograđuje novi portal, te postavlja niz niša sa skulpturama na prvom i drugom katu, poput onih koje je Schmidt zamislio na zvonnicima.

U središnjem dijelu zvonika, u visini zabata Katedrale, Bollé se u cijelosti pridržava Schmidtove osnove, promijenivši

samo profilaciju ograde na galeriji u dnu toga kata – mjesto prvotno predviđenih četverolista izvodi niz malenih gotičkih monoforica. Na oktogonalmom katu tornjeva također se u osnovnim crtama još uvijek drži prvotnog projekta. Galeriju toga kata okružuje bogato profiliranom ogradom, a na uglove postavlja baldahine s vitkim fjalama na njihovu vrhu, koji služe vizualnom ublažavanju prijelaza s kvadratnoga donjeg na oktogonalni gornji dio tornjeva. Dodaje samo jedan novi element – satove na svakoj strani tornja, smanjivši tako visinu središnje gotičke monofore. Vertikalni naglasak koji je time izgubljen nadoknađuje u izobilju novim rješenjem kape zvonika. Samo je njezin donji dio zatvoren, kako je Schmidt prvotno planirao. U zoni u kojoj se prekidaju baldahini Bollé je počinje otvarati s po jednim prozorom na svakoj strani osmerokuta. Ukupno na kapi postavlja 7 redova prozora, čija se veličina smanjuje prema vrhu, sukladno smanjivanju cjelokupnog korpusa tornja. Drugi red prozora na kapi uokviruje dodatno kasnogotičkim lukovima s fjalama na vrhu. Istaknuta rebra na svakoj strani kape s rakovicama rješenje su koje smo već vidjeli na kapama svih značajnijih gotičkih tornjeva dograđenih u 19. stoljeću. Bollé, međutim, ne suzuje ravnomjerno cijelo tijelo kape zvonika, ne gradi dakle osmerokutne prošupljene piramide kakve su podignute na katedralama u Kölnu, Regensburgu,

20. Unutrašnjost kape južnoga tornja Katedrale nakon posljednje obnove (foto: D. Damjanović, 2005.)

Zagreb cathedral, interior of the cone of the southern tower after the last renovation works

Pragu, Ulmu ili Votivnoj crkvi u Beču, već pri samom vrhu nakratko prekida sužavanje, postavlja jedan oktogonalni (ili kružni) uski kat, nakon kojega se sužavanje nastavlja, a na vrhu kojega je postavljena križna ruža, što pomalo podsjeća na rješenje vrha kape Svetog Stjepana u Beču.

Bollé tim promjenama rješenja kape zvonika »germanizira« Schmidtov plan, uklapa mnogo više nego što je to namjeravao učiniti njegov učitelj, u kontekst arhitekture čiji smo kratak pregled upravo dali, tako što rastvara jednostavnu, zatvorenu »francusku« kapu, kakvu je Schmidt predvidio na vrhovima tornjeva, u raskošan kasnogotički *Maßwerkhelm*. Njegovo novo rješenje pritom nije nekreativno i loše, dapače relativno je rijetko unutar konteksta tadašnje srednjoeuropske arhitekture, kako po odabiru stila za kapu (kasne gotike), tako i po odabiru tipa otvora (gotičke monofore, inače se najčešće izvode trolisti ili četverolisti i ostali slični otvori). Donekle slično rješenje Bolléovu (u smislu odabira kasne gotike kao stila kape) može se naći jedino na neogotičkoj kapi Stolne crkve u Ulmu. Međutim, tamo na kasnogotičko tijelo zvonika sjeda kasnogotička kapa, dok je u Zagrebu na zrelogotičke zvonike postavljena kasnogotička kapa. Postavlja se pitanje ne kosi li se to s principom jedinstva stila u historicizmu. Valja istaknuti kako je Bollé odstranivši stari

portal i donekle promijenivši izgled glavnoga pročelja Katedrale u odnosu na Schmidtov plan doveo do toga da zagrebačka crkva u donjim dijelovima pročelja ostavlja dojam kako je riječ o građevini ne iz rane gotike, nego iz vremena prijelaza iz rane u zrelu gotiku, dok su središnji dijelovi građevine »zrelogotički«. Treba se sjetiti i kako je Bolléov projekt ipak nastao gotovo dva desetljeća poslije Schmidtova, u vremenu kada se slojevitost građevina počela više cijiniti. Možda je, dakle, postavljajući kasnogotičku kapu na zrelogotičko tijelo zvonika htio stvoriti situaciju čestu na srednjovjekovnim gotičkim katedralama koje su rasle kroz nekoliko stoljeća, pa je na njihovo rano ili zrelogotičko tijelo zvonika često sjedala slična kapa iz 15. ili čak 16. stoljeća. Bolléov postupak ne treba čuditi, on je dio općenitih promjena nazora prema gotici u kasnom 19. stoljeću, kada arhitekti u sve većoj mjeri počinju napuštati zrelu gotiku 13. stoljeća kao najklasičniji izraz toga stila u korist kasne gotike (osobito u rješenjima kapa zvonika).⁸¹ Opravdanja za takav postupak bilo je više. Već je istaknuto da je takvo oblikovno rješenje smatrano proizvodom njemačkoga duha, pa je na njemačkom govornom području najviše i rašireno.⁸² S druge strane, postavljanje raskošnih kapa zvonika na zatvorenije donje dijelove držalo se logičnijim budući da je

normalno da je nošeno lakše od nosećega.⁸³ Upravo su stoga prvotni projekti za zatvorenu kapu kakvi su postojali za Heidelberg, Konstanz i Bern kasnije napušteni.⁸⁴ Osobito je indikativan primjer već spomenutog Ulma, gdje je mjesto prvotno planirane ranogotičke kape (kao i u Zagrebu) podignuta raskošna kasnogotička, u stilu donjih dijelova fasade.

Visina je novih tornjeva prema prvotnim planovima za restauraciju trebala iznositi 93 metra.⁸⁵ Na kraju su realizirani mnogo viši tornjevi. Čini se da ranije tvrdnje o nejednakoj visini tornjeva nisu točne budući da se najnovijim ispitivanjima utvrdilo da su oba tornja gotovo jednako visoka, sjeverni 108,20 metara, a

južni 108,16 metara.⁸⁶ Do visine oktogonalnoga kata u unutrašnjosti tornjeva vodi kameno stubište, a dalje se nastavlja spiralno metalno, podignuto po Bolléovu nacrtu, a proizvedeno u bečkoj tvrtki R. Ph. Wagner.⁸⁷

Bolléovom izmjenom Schmidtova projekta Zagreb dobiva tornjeve koji su, postavljanjem raskošne kasnogotičke kape, na prvi pogled standardniji unutar opusa srednjoeuropske neogotičke arhitekture. Njegovo je rješenje, međutim, vrlo originalno, te je time najreprezentativniji produkt neogotike u sakralnoj arhitekturi Hrvatske dobio raskošnu, sebe dostojnu krunu.

Bilješke

1
GJURO SZABO, Lice grada Zagreba u devetnaestom vijeku, u: *Hrvatsko kolo*, 8 (1927.), 200.

2
*** Predstavka hrvatskih historičara i arheologa u poslu sačuvanja sredovječnih utvrda oko stolne crkve zagrebačke, u: *Narodne novine*, 22. lipnja 1901., 6–7.

3
Ponajprije u tekstu Željke Čorak, Zagrebačka katedrala i XIX. stoljeće, u: *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, Globus, Kršćanska sadašnjost, 1988., 257–304. Od najnovijih tekstova koji se bave restauracijom Katedrale treba svakako istaknuti sljedeće: OLGA MARUŠEVSKI, Herman Bollé – arhitekt restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I., katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., 53–61; TOMISLAV PREMERL, Zagrebačka prvostolnica; Restauracija kao metoda građenja, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I., katalog izložbe, Zagreb, 2000., 63–71; ZORISLAV HORVAT, Gradnja i pregradnja zapadnog pročelja zagrebačke katedrale, u: *Naša katedrala*, 1 (1998.), 9–13; ZORISLAV HORVAT, Fijale uza zvonike zagrebačke katedrale, u: *Naša katedrala*, 4 (2000.), 3–7; OLGA MARUŠEVSKI, Krov naše katedrale, u: *Naša katedrala*, 6 (2002.), 7–12.

4
Tu su činjenicu primijetili već i prvi tekstovi koji se bave restauracijom Zagrebačke katedrale. Tako autor teksta u *Obzoru* koji sredinom svibnja 1878. govori o prvom izlaganju Schmidtovih planova za restauraciju ističe: »Glavna temeljita promjena koju je Schmidt izradio tiče se pročelja crkve i tornja« – prema: Dr. J. K. Osnove za restauraciju stolne crkve, u: *Obzor*, 17. svibnja 1878., 1.

5
KÜNSTER, Der Westthurm d. Münsters in Ulm, *Centralblatt d. Bauverwaltung*, 10. (1890.), 288 – prema: ALEXANDER VON KNORRE, Turmvollendungen deutscher gotischer Kirchen im 19. Jahrhundert, Unter besonderer Berücksichtigung von Turmabschlüssen mit Maßwerkhelmen, 5. Veröffentlichung der Abteilung Architektur des Kunsthistorischen Instituts der Universität Köln, Köln, Herausgegeben von Günther Binding (strojopis iz Staatsbibliothek, Berlin), 1974., 237.

6
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 7–17.

7
JOHANN WOLFGANG VON GOETHE, Von deutscher Baukunst, 1772. – prema: ALEXANDER VON KNORRE, (bilj. 5), 19–20.

8
Iako se su već krajem 18. i u prvim godinama 19. stoljeća javljale prve ideje o dovršavanju Katedrale u Kölnu.

9
MICHAEL J. LEWIS, The Politics of the German gothic Revival August Reichensperger, New York, London, The Architectural History Foundation and MIT Press, 1993., 45; ARNOLD WOLFF, Die Baugeschichte der Vollendung des Kölner Doms, u: *Der Traum von Glück; Die Kunst des Historismus in Europa*, Wien, München, Christian Brandtsätter Verlag, 1996.–1997., 113–125.

10
Na vrhuncu gradnje, 1876., na Katedrali u Kölnu radilo je čak 700 radnika. – prema: ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 73. Naravno da se nakon njezina završavanja velik broj njih, trbuhom za kruhom, razmilio po cijeloj Europi u potrazi za poslom.

11
Projektanti Gedächtniskirche u Speyeru.

12
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 74–76.

13
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 76.

14
Kako ga naziva literatura u 19. stoljeću, prema: FRANJO RAČKI, Osamtogodišnjica biskupije i obnova prvostolne crkve zagrebačke, u: *Katolički list*, 10. listopada 1878., 356–358.

15
U njemačkoj literaturi upotrebljava se naziv *Maßwerkhelm*, a u slučaju bogato perforiranih kapa i *durchbrochene Helm*. Izraz je teško prevesti na hrvatski. Ja sam se opredijelio, kako je iz teksta očito, za izraz kapa tornja.

16
U pismu koje je arhitekt Buchholz, voditelj radova na obnovi Katedrale u Soestu, uputio građevinskim vlastima u Berlinu s ciljem da ih uvjeri da dopuste da se na istoj građevini podignu raskošne kape zvonika, kaže se za njih da su »echt deutsche Erfindung des Mittelalters« – prema: ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 148. U Francuskoj u srednjem vijeku takva su rješenja vrlo rijetka. Nalaze se u nešto jednostavnijoj formi na Katedrali u Metz, zatim na Katedrali u Evruxu i u St. Maclo u Rouenu. U Španjolskoj su crkve u Barceloni, Burgosu i Leonu, kao i Hodočasnička crkva u Batalhi u Francuskoj, imale sagrađenu sličnu kapu pod njemačkim utjecajem. ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 254.

17
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 62–63.

18
MICHAEL J. LEWIS (bilj. 9), 255–261.

19
MICHAEL J. LEWIS (bilj. 9), 31.

- 20
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 37–39, 45.
- 21
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 314.
- 22
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 46, 86–87.
- 23
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 100.
- 24
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 107.
- 25
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 134–140.
- 26
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 145–152.
- 27
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 268.
- 28
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 172–174.
- 29
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 93–94.
- 30
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 157–159.
- 31
JÓZSEF SISA, Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe; Friedrich Schmidt and his School, u: *JSAH (Journal of the Society of Architectural Historians)*, 61/2, Chicago, 2002., 183.
- 32
KAREN DAVID-SIROCKO, Georg Gottlob Ungewitter und die malerische Neugotik in Hessen, Hamburg, Hannover und Leipzig, Petersberg, Michael Imhof Verlag, 1997., 135.
- 33
KAREN DAVID-SIROCKO (bilj. 32), 140–142.
- 34
ISO KRŠNJAVI, Stolna crkva u Zagrebu, u: *Vienac*, 15. srpnja 1882., 440.
- 35
DIETER DOLGNER, Historismus, Deutsche Baukunst 1815.–1900., Leipzig, E. A. Seeman, 1993., 24: »Die Schwerpunkt in diesem Symboldenken lag auf den Türmen, die als Dominanten das Ortsbild zu bestimmen und der wachsenden Größe und Gestaltung des Profanbaues standzuhalten hatten.«
- 36
Kada Reichensperger 1840. godine poziva na njezinu obnovu, ne poziva se toliko na vjerske osjećaje koliko na činjenicu kako je sramota da Nijemci ne ulazu u svoje spomenike kao drugi narodi, te povlači paralele s Katedralom u Yorku u Engleskoj, St. Deniseom, Rouenom i Chartresom u Francuskoj, te St. Croceom u Firenci kako bi potakao nacionalni ponos. – prema: ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 53. Posveta Katedrale u Kölnu također je zanimljiv slučaj. Ni jedan pripadnik visokog katoličkog klera nije joj prisustvovao zbog tadašnjeg sukoba Vatikana s Bismarckom, ali su zato došli svi njemački knezovi, uključujući i cara iz Berlina – riječ dakle nije o religioznoj, već o nacionalno-državnoj svečanosti.
- 37
Tako se već 1840. godine, vezano uz prve ideje o obnovi Katedrale, počinje planirati dovršetak gradnje sjevernoga tornja. – OLGA MARUŠEVSKI, Iso Kršnjavi kao graditelj, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, 1986., 145.
- 38
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 239.
- 39
JOSIP JURAJ STROSSMAYER, Nekoliko rieči o stolnoj crkvi zagrebačkoj, u: *Katolički list (Prilog)*, 3. rujna 1874., 1–8.
- 40
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 37), 15.; isto i u: OLGA MARUŠEVSKI, Katedrala u vremenu i prostoru, u: *Život umjetnosti*, 41–42 (1987.), 97–127.
- 41
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 37), 150.
- 42
Govoreći o situaciji nakon potresa Szabo kaže: »Ali na nesreću baš su oni ljudi bili sada na djelu, koji su najmanje imali osjećaja za umjetnost, niti pijeteta prema vrijednoj starini, a kao tuđinci nikakova osjećaja za našu prošlost. Zato su i mogli onako bez srca gospodariti, kako se u svojoj domovini nikada ne bi usudili. Schmidt je nasadio nove tornjeve, nasadio fijale, promijenio sakristiju, ali je ostavio stari portal, ostavio biskupsku bogomolju i mali kor, zadržao ne samo onaj spojni hodnik do crkve, što ga je biskup Šimun Bratulić dao učiniti, već i onaj značajni otpornjak od dvora do crkve. Bollé je sve to odbacio, pa dodao one zabate i postavio novi bezvrijedni portal.« – prema: GJURO SZABO (bilj. 1), 201.
- 43
DIETER DOLGNER (bilj. 35), 80: »Schmidts Gotikauffassung war im Sinne der kirchlichen Restauration streng und ernst, sie war – mit Friedrich Pecht zu soerechen – immer »kampfgerüstet«, sie hielt »immer das Schwert in der Hand«.«
- 44
JÓZSEF SISA (bilj. 31), 172.
- 45
»Die Entfernung jener schwarzen Tünche, die nach des Meisters glaubwürdigen Untersuchungen keineswegs ein ehrwürdiger Niederschlag der Jahrhunderte, sondern eine im 17. Jahrh. bewirkte absichtliche Zuthat war, erregte in Malerkreisen eine Sturm der Entrüstung.« – iz: K. E. O. FRITSCH, Ein deutscher Steinmetz, u: *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 25. ožujka 1891., 145.
- 46
K. E. O. FRITSCH (bilj. 45), 145.
- 47
K. E. O. FRITSCH (bilj. 45), 145: »... fremdes Ungeziefer, Phylloxera renovatrix, die sich in den Wurzeln des ehrwürdigen altösterreichischen Rebstocks von St. Stephan eingemistet habe.«
- 48
JÓZSEF SISA (bilj. 31), 172.
- 49
*** Stolna crkva zagrebačka poslije potresa, u: *Vienac*, 27. studenog 1880., 788.
- 50
Vezano uz restauraciju Zagrebačke katedrale Bollé tako doslovno ističe: »Wenn daher ein Architekt an einem historischen Denkmale manchmal Aenderungen vornimmt, so thut er es nur, weil er in diesen Fällen es thun muß, sei es, daß die Erhaltung des gesammten Denkmals es erfordert, sei es, um oft von plumper Hand in späteren Zeiten mit Unverstand angefügte Zuthaten als barbarische Entstellungen wieder zu entfernen.« – prema: HERMAN BOLLÉ, Die Restaurierung der Domkirche, u: *Agramer Zeitung*, 6. srpnja 1901., 9.
- 51
»Restaurierung und historisch lediglich inspirierte Nach- und Neuschöpfung gingen dabei fließend ineinander über.« – DIETER DOLGNER (bilj. 35), 74.

- 52
»... und das Fehlende nach dem Originale, oder doch, in Ermangelung eines solchen, möglichst im Geiste des Originals wieder herzustellen.« – AUGUST REICHENSPERGER, Einige Andeutung in Bezug auf Restaurationen geschichtlicher Baudenkmäler, u: *Kölner Domblatt*, 31. kolovoza 1845., 8 – prema: ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 214.
- 53
Već Olga Maruševski ističe da je Schmidt ponudio u Zagrebu tip pročelja usvojen na Katedrali u Kölnu, naravno, ne u detaljima, već u »ideji stroge simetrije i udvostručenja visokih tornjeva.« – OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 37), 154–155.
- 54
Dobar je primjer takva pristupa u hrvatskoj arhitekturi 19. stoljeća zvonik jedine druge monumentalne neogotičke sakralne građevine Hrvatske, Župna crkva svetih Petra i Pavla u Osijeku
- 55
FRANJO RAČKI (bilj. 14), 356–358: »Teže je kod osnove zvonika, gdje imade za daljnji razvitak manje točaka, na koje se nadovezati može i koje osim toga razrađene jesu dosta nesustavno, dočim na sjevernoj strani ne ima nikakvih ostanaka od pilova, a na južnoj strani imade naprotiv bogato prosječenih potpornjaka. Odavle nametnu se neizbježiva posljedica da se zvonik, kano što se inače na većini stolnih crkava opazuje, ne smije pod nipošto kristalinski razviti. Već je ovdje trebalo i za nadgradnju kano građevni sustav pridržati onaj masivni razvoj, koji se ističe u donjih spratovih, pa tek na najvišem spratu, gdje počivaju trjemovi, mogao se bogatiji prijelaz naći.«; isto i u: OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 37), 153.
- 56
Njihovu posebnost uočili su već prvi komentari nacrtu Zagrebačke katedrale: Dr. J. K. (bilj. 4.), 1: »Vikli su ljudi doduše predstaviti si gotski toranj uvijek posve razcvaten u nebrojene some i tornjiće, ali su tornjevi rane gotike, kao što ih Schmidt za našu stolnu crkvu predlaže, ozbiljniji, učinom veličanstveniji.«
- 57
»Die oberste Entwicklung der beiden großen Thürme, welcher früher wahrscheinlich nie ganz ausgebaut waren, ist neue Composition, deren Gedanken geschöpft wurden aus dem Schatze kunsthistorischer Studien auf dem Gebiete der christlicher Architektur des dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts, Studien welche mehr Zeit, mehr Hingebung und verarbeitende Capacität erfordern, als die Herren Historiker selbst wenn sie sich als Fachmänner bezeichnen, nur ahnen.« – u: HERMAN BOLLÉ (bilj. 50), 11.
- 58
K. E. O. FRITSCH (bilj. 45), 143.
- 59
»Als eigene Arbeiten von ihm mögen nur die Restaurationen bezw. Restaurations-Entwürfe für die Dome von Seckau (In Steiermark), Agram, Fünfkirchen, Brünn, für die Schlösser Vajdah Hunyad, Karlstein und Runkelstein genannt werden.« – prema: K. E. O. FRITSCH (bilj. 45), 145.
- 60
Crkva je sagrađena u vremenu od 13. do 16. stoljeća. Zvonik se počeo graditi u 13. stoljeću. Crkva je stradala, kao i najveći dio sakralnih građevina Normandije, u Drugom svjetskom ratu, nakon kojega je obnovljena u svom izvornom izgledu. Podaci prema: http://www.centresaint-pierre.org/article.php3?id_article=18, 28. 1. 2005.
- 61
Pročelje crkve pojavljuje se u ilustracijama bečkih arhitektonskih listova već 40-ih godina 19. stoljeća. Susrećemo ga tako među reproduciranim nacrtima u: *** Normanische Baukunst, u: *Allgemeine Bauzeitung*, Wien, 1845., Plan Nr. 678 (DCLXXVIII), fig. 5. Pročelje crkve reproducirano je nadalje u monografijama: FRANZ KUGLER, Geschichte der Baukunst, Dritten Band (XII. Die Architektur des gothischen Styles), Stuttgart, Verlag von Ebner & Seubart, 1859., 88; Künstlerische Bilderbogen bei akademischen und öffentlichen Vorlesungen, sowie beim Unterricht in der Geschichte und Geschmackslehre an Gymnasien, Real- und Höheren Töchterschulen zusammengestellt, Leipzig, Verlag von E. A. Seeman, 1879. Detaljan nacrt zvonika crkve reproduciran je u monumentalnom djelu: DEHIO-BERTZOLD, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, Stuttgart, 1884.–1889., J. G. Cotta'schen Buchhandlung.
- 62
Kako kaže pisac teksta u *Obzoru*: »Schmidt je neobičnom vještinom i pravim osjećajem velikoga umjetnika shvatio svoju zadaću, on je iz nadjenih na našoj crkvi podataka izveo svoju osnovu tako logično, da ju prisposobiti možemo zaključku logičkoga silogizma. Nadjene prae-misse prisilile su ga, da predloži za stolnu crkvu dva tornja i pročelje u styly rane gotike.« – prema: Dr. J. K. (bilj. 4), 1.
- 63
OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 37), 160–161.
- 64
Kako kaže epitaf na njegovom grobu.
- 65
FRIEDRICH VON SCHMIDT, Über die Entwicklung der Architektur in Österreich, Wien, 1879., 8.
- 66
ŽELJKA ČORAK (bilj. 3), 266–267.
- 67
DIETER DOLGNER (bilj. 35), 20, 22. Isto i u: MICHAEL J. LEWIS (bilj. 9), 84.
- 68
DIETER DOLGNER (bilj. 35), 81.
- 69
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 264; ŽELJKA ČORAK (bilj. 3), 266.
- 70
JÓZSEF SISA (bilj. 31), 176.
- 71
FRIEDRICH VON SCHMIDT, Die Dome Oesterreich-Ungarns, insbesondere der St. Stephans-Dom zu Wien; Nach dem Vortage des K.K. Oberbaurathe und Dombaumeisters Friedrich Freiherrn von Schmidt auf der Verbands-Versammlung in Köln, u: *Deutsche Bauzeitung*, Berlin, 15. rujna 1888., 448–449.
- 72
FRIEDRICH VON SCHMIDT (bilj. 71), 447.
- 73
K., Osnove za našu stolnu crkvu, u: *Obzor*, 20. svibnja 1878, 3: »Kažu da se Schmidtovim osnovam prigovara da su kopija Regensburške stolne crkve. Moramo se ovomu mnenju u istinu čuditi jer ove osnove s regensburškom crkvom neimaju ine srodnosti već da su obe crkve u gotskom styly zamišljene.«
- 74
Schmidt, govoreći vrlo kratko o Zagrebačkoj katedrali, kaže: »nach Anlage und Formgestaltung im wesentlichen ganz mit dem Regensburger Dome überein.« – prema: FRIEDRICH VON SCHMIDT (bilj. 71), 449.
- 75
ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 118–123.
- 76
Kako kaže pisac članka u *Obzoru*: »... riečju osnove su Schmidtove regensburškoj stolnoj crkvi toliko slične, koliko ovi redci uvodnomu današnjemu članku (koji govori o odnosima Petrograda i Londona,

op. a.) – oba ova pisana su hrvatski, a obe one osnove složene gotski, a to im je sva sličnost.« – u: K. (bilj. 73), 3.

77

ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 118–123.

78

ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 247.

79

HERMAN BOLLÉ, Program ob obnovi prvostolne crkve zagrebačke, Zagreb, Tiskom C. Albrechta, 1884. U kratkom programu obnove Zagrebačke katedrale Bollé se samo na dva mjesta u nešto većoj mjeri osvrće na buduće tornjeve; na 5. stranici govori kratko o povijesti tornjeva: »Po donjih dielovih tornjeva, kojih su dielovi još i sad liepi, dade se zaključiti, da su izti izprva vrlo liepo sagrađeni. Bit će svakako, da za onda nije bilo moguće tornjeve opet ograditi, te da su isti ostali po svoji prilici nedograđeni. Polovinom XVII. vieka sagrađiše samo toranj, dosta neukusno, a rabio je kao zvonik.«; nadalje, na 20. stranici govori o ritmu i načinu podizanja: »Po svršetku tih dielova imao bi početi poprvek, odnosno novo sagrađjenje zvonika. Dobar dio ostatka sjevernoga zvonika mora se razrušiti, pa na donjem, iz dobrih vremena preostalom podnožju, opet nadograditi i to s prva do visine sadašnjega južnoga. U isto bi se vrijeme mogao poduzeti poprvek i slogu primjeren oblog južnog zvonika. Tako bi trebalo oba zvonika u isto vrijeme sagrađiti.«

80

»Prigovara se u jednih ovdješnjih novina Schmidtu što nije opetovao odporanja staroga tornja i na novom. Ovi odporanji preostatak su zasnovanoga njegda tornja koji nikada nisu izvedeni, ostadoše, prem suvišni, jer su urešeni bili. Schmidt morao je svoju kompoziciju udesiti prema nadjenim podatkom, ostavio je pietetom i on te suviše odporanje, ali ih naravno, jer genialan umjetnik, nije htjeo na novom tornju opetovati. Symetrija osobito u gotiki nije baš tako možna, da bi umjetnika prisilila na opetovanje neograničenih česti sgrade.« – u: Dr. J. K. (bilj. 4), 1.

81

ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 246: »Man richtete den Turm im allgemeinen im Westen symmetrisch aus und war bei einer doppletürmigen Anlage auf eine gleichartige Gestaltung eider Türme bedacht.«

82

Sličan je slučaj bio i sa Schmidtom, kako tvrdi: K. E. O. FRITSCH (bilj. 45), 144.

83

Knorre tvrdi kako su *Maßwerkhelms* uglavnom ograničeni na područje oko Rheine i u središnjoj Njemačkoj zatim na jugozapadu, u švapsko-frankonijskom kraju, te na jugoistočnim prostorima Austrije i Češke, s iznimkom Berlina, Hamburga i Leipziga. – prema: ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 250.; očito mu nije bio poznat zagrebački primjer.

84

ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 249.

85

ALEXANDER VON KNORRE (bilj. 5), 250.

86

HERMAN BOLLÉ (bilj. 78), 20.

87

Riječ je o visini mjerenoj na vrhu gromobrana iznad križa. Za podatke zahvaljujem voditelju obnove Katedrale gospodinu ing. Zvonimiru Rukavini, koji nam je ljubazno omogućio snimanje tornjeva Katedrale s današnjih skela te podijelio s nama nove podatke vezane uz obnovu ove građevine.

88

ANTUN IVANDIJA, Dokumenti i nacrti katedrale te popis namještaja u riznici, u: *Inventar riznice zagrebačke katedrale, II. Dio*, Zagreb, 1989., 213–214.

Summary

Dragan Damjanović

The Neo-gothic Towers of Zagreb Cathedral – Their Style and Context

The neo-gothic towers of Zagreb cathedral are a result of the undoubtedly most controversial restoration works in the history of Croatian monument conservation and the 19th-century Croatian architecture in general. They were built in the context of the historicist approach to monument conservation in the region of Central Europe. The starting point and the principal model for such interventions was the completion of the cathedral of Cologne (1841–1880), which supplied it with two massive towers, built on the basis of preserved medieval plans. In the middle and late 19th century, almost 180 towers were built in German-speaking areas. In case of gothic churches, additions were usually modelled upon the constructions of the cathedral belfries in Cologne, Strassburg, and Freiburg, with a rectangular lower part on which an octagonal upper level was built, ending in a perforated, richly ornamented cone, as in the examples of the medieval towers at Soest, Heidelberg, Ulm, Regensburg, Prague, and many other places.

Ideological by towers of Zagreb cathedral belong entirely to this context, but their form follows it only partly. Restoration of the cathedral was begun by a student of Cologne – Friedrich

von Schmidt – whose quest for analogies with the very modest remnants of the medieval towers in Zagreb led him to the church of St Pierre in Caen, which had similar solutions for articulation in the lower sections of the belfry, in the form of thin pilaster strips with blind arches on the top. Furthermore, he developed the tower of Zagreb cathedral upwards in accordance with his Caen model – sectioning the central part of the belfry by means of four massive arches, of which the two middle ones are open, while the side ones are closed; the cone of the belfry is solved in a similar way. Nevertheless, Schmidt also added a typical »German« motive – an octagonal level on the passage between the lower, rectangular part of the belfry and the cone. Later, during the construction works, his plan would suffer significant changes on the part of his student, Herman Bollé from Cologne. Bollé most strongly diverged from the solutions of his teachers in the cone of the belfry (*Maßwerkhelm*), perforating it with rich late gothic sectioning, thus bringing it closer to the context of the Central-European neo-gothic architecture of the period.

Key words: Zagreb, cathedral, historicism, neogothic, Friedrich von Schmidt, Herman Bollé, Caen, St. Pierre